

Дмитро ТИТАРЕНКО

Злочин і (не)покарання: німецькі суди у справі знищення пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні

*Дмитро ТИТАРЕНКО — д. і. н., професор, Донецький юридичний інститут
(м. Кривий Ріг), Україна. titarenko_tit@ukr.net*

У період нацистської окупації на території України було знищено за попередніми підрахунками не менше 8,5–9 тис. пацієнтів психіатричних лікарень та відділень. Одним із найбільш масових за кількістю жертв стало вбивство пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні.

У статті, що базується на матеріалах німецьких архівів, розглянуто особливості розслідування органами німецького правосуддя скоєних нацистами злочинів щодо душевнохворих у Полтаві. Слідство стосовно цього злочину здійснювалося в рамках не окремого провадження, а під час розслідування низки епізодів масових убивств на окупованій території СРСР. Основу доказової бази становили покази свідків та обвинувачених, зроблені в ході судового розгляду, а також експертні висновки, численні історичні опубліковані та неопубліковані документи, що їх зібрали слідчі органи в Німеччині та за кордоном. Слідчі матеріали, які дослідили й оцінили німецькі суди, дозволили реконструювати загальні особливості нацистської політики щодо душевнохворих, встановити обставини злочинів, визначити окремих учасників та співучасників убивств пацієнтів. Особливу увагу німецького суду привернули питання кількості жертв, мотивації злочинців, фізичного та психічного стану душевнохворих, що впливало на юридичну кваліфікацію злочинів. Зазначено, що в ході судового процесу провадження стосовно частини звинувачуваних з огляду на погіршення стану їхнього здоров'я було призупинено. Це дозволило їм уникнути покарання за скоєні на окупованій території СРСР масові вбивства.

Звернуто увагу на механізм співпраці німецької та радянської юстиції, яка ставила за мету надання німецькій стороні додаткової інформації щодо обставин та винуватців злочинів. Попри породжені «холодною війною» стереотипи, наявність низки обмежень для німецьких слідчих, зазначена справа стала одним із небагатьох прикладів відносно успішної

взаємодії двох юридичних, а отже, і політичних систем у резонансній сфері переслідування нацистських злочинців.

Ключові слова: нацистська окупація, Полтавська психіатрична лікарня, душевнохворі, зондеркоманда 4б, кримінальне переслідування, юридична співпраця, доказова база.

Типовою ознакою нацистської окупації на території СРСР і, зокрема, України стало особливо brutальне і за формою, і за змістом переслідування і знищення певних категорій населення як за етнічною чи політичною ознакою, так і тих, хто потрапляв у категорію «неповноцінних». До них належали й душевнохворі. Протягом тривалого часу питання, пов'язані зі знищенням пацієнтів психіатричних лікарень та загалом із трагічною долею душевнохворих на окупованій території СРСР і, зокрема, України з різних причин перебували на периферії дослідницького інтересу й суспільного дискурсу. Нечисленні наукові публікації та художні твори, що почасти торкалися цієї проблеми, лише ілюстрували другорядність зазначеної категорії нацистських жертв.¹ І хоча останнім часом стали помітні певні зрушення у вивченні цієї проблематики,² наявні публікації українських і зарубіжних дослідників

¹ Дмитрий Федотов, «О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны», *Вопросы социальной и клинической психоневрологии*, 12 (1965); «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», *Збірник документів і матеріалів* (Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963), 303–305; Михаил Бубеннов, *Белая береза* (Москва: Гослитиздат, 1953), 170–173; Анатолий Кузнецов, *Бабий Яр*. Роман-документ (Москва: Советский писатель; Олимп, 1991), 336; Петр Проскурин, *Судьба*. (Москва: Советская Россия, 1975). За останнім твором було знято однойменний фільм. Епізод, пов'язаний зі знищенням пацієнтів психіатричної лікарні, став одним із ключових у кінокартині. Кінофільм «Судьба, відео, 2:50:00: <https://cinema.mosfilm.ru/films/35409/>

² Петр Петрюк и Александр Петрюк, «Психиатрия при нацизме: убийства душевнобольных на временно оккупированных территориях СССР», *Психічне здоров'я*, 1 (2012): 88–92, <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm>; Петр Петрюк и Александр Петрюк, «Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи», *Психічне здоров'я*, 4 (2012): 109–115, <http://www.psychiatry.ua/articles/paper416.htm>; Dieter Pohl, *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944* (Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH, 2011), 271–276; Валерий Васильев, Роман Подкур, Сергей Гальчак, Дитрих Байрау, Амир Вайнер, сост. *Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг.* (М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010), 14, 239–241, 629–632; Dmytro Tytarenko, “Medizinische Betreuung und nationalsozialistische Krankenmorde in der Ukraine unter der deutschen Okkupation”, *Diskriminiert-vernichtet-vergessen. Behinderte in den Sowjetunion, unter nationalsozialistischer Besatzung und im Ostblock 1917–1991*, Hrsg. von Alexander Friedman und Rainer Hudemann (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016), 355–372; Basic historical narrative of the Babi Yar Holocaust Memorial Center. Charity organisation “Charity Fund Babi Yar Holocaust Memorial” / team of authors; Karel Berkhoff (chair) (Kyiv, 2018), 212–214. <http://api.babiyar.org/uploads/files/fund/ff5be4721f4ef9d0cee21b34e17e8c05.pdf>.

не завжди дозволяють висвітлити ключові особливості реалізації політики винищення пацієнтів психіатричних лікарень як загалом, так і в конкретних ситуаціях. Одна із основних причин такого стану полягає в тому, що під час дослідження цих питань недостатньо було враховано матеріали радянських і німецьких слідчих справ, судових процесів, фігурантами яких були нацистські злочинці й місцеві колаборанти. Водночас, як показує досвід реконструкції вбивств пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні та психічно хворих дітей Преславської колонії в Запорізькій області, названі джерела не лише дозволяють встановити обставини нацистських злочинів, але й певною мірою оцінити специфіку функціонування радянської та німецької юстиції.³

З огляду на це певний інтерес викликають обставини кримінального переслідування органами німецької юстиції осіб, винних в одному з наймасштабніших злочинів, скоєних щодо душевнохворих на території України — знищенні пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні.⁴ Мета публікації полягатиме в аналізі процесу розслідування цього злочину судово-слідчими органами Федеративної Республіки Німеччина. Це передбачає розв'язання таких завдань: встановлення обставин знищення душевнохворих, характеристика особливостей розслідування та правової кваліфікації злочину, висвітлення механізму юридичної співпраці радянської та німецької сторін.

Обставини злочину

Підставою для попереднього розслідування органами німецької юстиції винищення хворих у Полтаві стала інформація «Звітів про події в СРСР»⁵ щодо розстрілів в Бердичеві, Полтаві та Умані, яку виявили слідчі 1960 р.⁶

³ Гелінада Грінченко, Альберт Венгер, «Масове знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні впродовж 1941–43 рр.: цифри, люди, долі», *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, Вип. 23 (Харків, 2016): 60–69; Tanja Penter, *Vergessene Opfer von Mord und Missbrauch: Behindertenmorde unter deutscher Besatzungsherrschaft in der Ukraine (1941–1943) und ihre juristische Aufarbeitung in der Sowjetunion*, *Journal of Modern European History*, 17,3 (2019): 353–376.

⁴ Автор щиро вдячний фонду імені Олександра Гумбольдта (Німеччина) за надану можливість проведення досліджень в архівних установах і в бібліотеках Німеччини.

⁵ "Ereignismeldungen UdSSR" — *нім.* Ці документи на підставі звітів айнзатц- і зондеркоманд уклало Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt) з червня 1941 до квітня 1942 р. З 1 травня 1942 р. на основі звітів айнзатц- і зондеркоманд укладено «Повідомлення з окупованих східних областей» ("Meldungen aus den besetzten Ostgebieten"). Документи містили інформацію про заходи з «умиротворення», що здійснювали нацистські спецслужби на окупованій території. Ці матеріали є цінним джерелом з перспективи встановлення часу та обставин знищення, груп і кількості жертв нацистської політики на окупованій території.

⁶ Bundesarchiv- Ludwigsburg (BAL), B 162/1568, Bl. 46.

Головними підозрюваними виступали члени зондеркоманди 46⁷ айнзатцгрупи С.⁸

Зондеркоманду 46 було сформовано в травні 1941 р. у складі айнзатцгрупи С з числа службовців таємної поліції (гестапо), кримінальної поліції (кріпо) та служби безпеки (СД) у школі прикордонної поліції Претч (недалеко від Ляйпціга).⁹ Загальна кількість членів зондеркоманди становила 110–120 осіб. Командиром новоствореного підрозділу було призначено Гюнтера Германа¹⁰. Одразу ж після нападу Німеччини на СРСР команда вирушила з місця свого формування й початкової дислокації і вже 30 червня вступила у Львів. Просуваючись за наступаючими німецькими військами, зондеркоманда 46 пройшла через Тернопіль, Проскурів, Вінницю, Умань, Кіровоград, Кременчук. На шляху свого слідування підрозділ, виконуючи покладені на нього функції, виявляв та знищував євреїв, радянський та партійний актив, членів радянського підпілля. Значну допомогу в цьому йому надавала місцева українська поліція,¹¹ яка в низці випадків починала самостійно створюватися одразу ж після відступу радянських військ за ініціативою членів ОУН. Вона інколи ще до вступу німців брала участь у єврейських погромах, сприяла нацистам у виявленні, конвоюванні та фізичному винищенні євреїв і комуністів.¹² У кінці вересня 1941 р. зондеркоманда 46 передислокувалася в Полтаву, де залишалася до середини листопада 1941 р. У другій половині листопада підрозділ передислокувався до Сахновщини Харківської області, а в грудні 1941 р. перемістився до Краматорська, а згодом до Горлівки. Там він залишався до літа 1942 р., направляючи до Артемівська, Слов'янська, Костянтинівки окремі зовнішні команди,¹³ які організували в цих містах знищення євреїв та радянського й партійного активу. Потім зондеркоманда через Сталіно та Ростов досягла Котельникового неподалік Сталінграда, де вона очікувала на здобуття міста. Підрозділ зміг уникнути оточення під Сталінградом, він відступив до Ворошиловграда, де і був розформований. З членів команди було організовано службу командира поліції безпеки та СД у Сталіно.¹⁴ Під час відступу німецьких військ восени 1943 р. службу командира поліції безпеки та СД у Сталіно знову було перейменовано на зондеркоманду 46. Через Запоріжжя, Херсон та Одесу команда дісталася Володимир-Волинського, де вона дислокувалася до квітня 1944 р. — часу, коли її було передано 4-й танковій армії.¹⁵

⁷ Sonderkommando 4b (особлива команда 4б — нім.)

⁸ Einsatzgruppe C (оперативна група Ц — нім.)

⁹ Helmut Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskriegs 1938–1942*. (Stuttgart: Fischer Taschenbuch Verlag, 1989), 121.

¹⁰ BAL, B162/18184, Bl.128–129.

¹¹ У німецьких джерелах стосовно неї часто вживається термін «міліція»

¹² Детально про це в роботі: Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine* (Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015).

¹³ Aussenkommandos.

¹⁴ Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD, KdS Stalino (скорочено).

¹⁵ BAL, B 162/18184, Bl. 169–170; Ibid, B 162/3771, Bl. 53.

На своєму шляху зондеркоманда 46 скоїла низку злочинів, одним із наймасштабніших серед яких став розстріл пацієнтів психіатричної лікарні в Полтаві. Здійснення цього злочину пов'язане з ім'ям Фрітца Брауне, співробітника Головного управління імперської безпеки, що 1 жовтня 1941 р. був призначений на посаду замість Германа, якого відкомандирували до Берліна для керівництва навчальними курсами підготовки керівників кримінальної поліції та поліції безпеки.¹⁶ Він обіймав цю посаду до середини березня 1942 р. Перш ніж розпочати керівництво зондеркомандою 46 в Полтаві Брауне провів кілька днів у Києві. Його проінформували про діяльність СД і проінструктували з приводу нових обов'язків, ознайомили із наказами командування, згідно з якими зондеркоманди мусили виявляти та знищувати євреїв, партизанів, саботажників і радянський партійний актив. Крім того, Брауне повідомили про те, що в Києві були розстріляні пацієнти двох лікарень. Згідно з переданими розпорядженнями він мусив діяти так само, якщо в зоні відповідальності команди будуть виявлені такі самі лікарні.¹⁷ Очевидно, що ключову роль у цьому відіграло прагнення окупаційної влади позбутися «зайвих їдців» — аргументацію такого роду широко застосовували нацисти в ході реалізації програми з евтаназії як у самій Німеччині, так і на окупованій території. Брауне був усно проінформований про те, що окупаційна влада не бажає забезпечувати достатнє харчування цих «зайвих їдців». Очевидно, що прагматичні міркування — і передусім інтереси постачання вермахту — відіграли вирішальну роль, визначивши долю хворих пацієнтів.

Слід зазначити, що Полтавська психіатрична лікарня належала до однієї з найбільших в Україні: станом на 1941 р. вона мала 1 250 койкомісць.¹⁸ З початком війни та наближенням фронту частину хворих, що залишалися в лікарні, забрали родичі — насамперед ті, які евакуювалися. Проте саму лікарню евакуювати не планували. Перед війною лікарня мала в своєму розпорядженні величезне підсобне сільське господарство, де працювали ті хворі, які були здатні це робити з огляду на свій діагноз. Господарство дозволяло забезпечувати як пацієнтів, так і персонал необхідними продуктами. З перших днів окупації лікарня була повністю знята з продовольчого та майнового забезпечення, припинилося постачання медикаментів. Підсобне господарство, а також усі наявні запаси продовольства були конфісковані на користь вермахту. У зв'язку з погіршенням харчування та припиненням активної терапії в лікарні погіршився психічний стан частини хворих, зросла кількість соматично ослаблених, різко збільшилася смертність.¹⁹

Певне уявлення про стан лікарні та оцінку ситуації із душевнохворими в Полтаві дає «Повідомлення про події в СРСР від 19.11.1941», у якому, зо-

¹⁶ Ibid, В 162/3773, Bl. 3–4.

¹⁷ Ibid, В 162/18184, Bl. 201–202.

¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 11, спр. 1442, т. 5, арк. 17.

¹⁹ Алексей Денеко, Валентин Милявский и Сергей Насонов, *Очерки истории Полтавской областной психиатрической больницы (1803–1993 гг.)*. (Полтава: Б.и., 1993), 40.

крема, зазначалося: «...Згідно з повідомленням зондеркоманди 4б у Полтаві є психіатрична лікарня із 865 пацієнтами, якій виділено підсобне сільське господарство площею 1 200 акрів, врожай з якого використовують для харчування душевнохворих та персоналу. З огляду на вкрай складну ситуацію із постачанням продовольства в Полтаві — наприклад, для трьох великих військових лазаретів зовсім немає молока — командир зондеркоманди 4б за погодженням з командуванням 6-ї армії та місцевим комендантом зв'язався із головною лікаркою психіатричної лікарні, щоб досягти згоди відносно ліквідації хоча би частини душевнохворих...». Згідно з текстом повідомлення лікарка висловила згоду щодо такого варіанта подальшої долі душевнохворих. Щоби приховати наміри знищення душевнохворих та уникнути в такий спосіб занепокоєння та заворушень серед місцевих жителів, було ухвалено рішення в разі виникнення питань з боку персоналу чи населення повідомити про нібито заплановане переведення хворих до кращої лікарні в Харкові.²⁰

Консолідована позиція представників вермахту та спецслужб пояснювалася, очевидно, не лише необхідністю виконання наказу, турботою про поранених тощо. Свою роль відігравали і евгенічні уявлення, поширені в німецькому суспільстві. Виняток було зроблено для хворих із відносно легкими діагнозами. Останніх мали або відпустити, передавши родичам, або залишити в лікарні для подальшого лікування.²¹

Підготовка до знищення пацієнтів здійснювалася в умовах додержання суворої таємниці. Офіційно оголошена причина не викликала особливих підозр, оскільки продовольча ситуація в лікарні була справді вкрай складною, зокрема через смерті від недоїдання.

Знищення пацієнтів здійснила команда 4б 30 жовтня 1941 р. Напередодні запланованої акції в кількох кілометрах від лікарні в порослій лісом місцевості радянські військовополонені викопали могилу, розміром приблизно 20х5х1,5 метрів, призначену для розстрілу й поховання вбитих пацієнтів.²² Оскільки власного транспорту для вивезення пацієнтів у зондеркоманди не вистачало, інші німецькі служби, розташовані в місті, виділили їй додатково автотранспорт. Водії для уникнення транспортних затримок були заздалегідь ознайомлені з маршрутом від лікарні до місця розстрілу.²³ Перед вивезенням із лікарні пацієнти, які з огляду на перебіг хвороби були неспокійні, отримали ін'єкції заспокійливого засобу скополаміну. У той же час іншим, фізично дуже слабким пацієнтам, для того, щоби забезпечити можливість їхнього транспортування, зробили ін'єкції камфори й кофеїну.

З огляду на масштабність акції зі знищення пацієнтів, для її реалізації було залучено майже весь наявний склад підрозділу. Кілька членів команди на території лікарні від самого ранку організовували відправку хворих на

²⁰ Bundesarchiv–Berlin (BAB), B 58/219, Ereignismeldung UdSSR № 135.

²¹ BAB, B 58/219, Ereignismeldung UdSSR № 135; BAL, B 162/14472, Bl. 209.

²² BAL, B 162/3775, Bl. 18.

²³ Ibid, B 162/3771, Bl. 79–80.

автомобілях, які підїжджали до лікарні. Хворих із приміщень лікарні виводив чи виносив до автомобілів допоміжний медичний персонал. Частина членів команди була залучена до огороження місця розстрілу для перешкоджання спробам втечі пацієнтів чи наближення до місця страти сторонніх осіб.²⁴ Машина, що вивозила пацієнтів із лікарні, зупинялася на відстані близько 40 метрів від місця вбивства. Хворі, залишивши машини, в супроводі членів розстрільної команди спускалися на дно могили, де вони лягали на землю обличчям вниз. Тих, хто не міг пересуватися, хворі несли до могили самі. Вбивство пацієнтів члени зондеркоманди здійснювали пострілами в потилицю з автоматів, поставлених у режим одиничного вогню. У тому разі, коли смерть наставала не одразу, пораненого добивали. Після завершення вбивства однієї групи пацієнтів лікарні до могили підводили наступну, і цих людей змушували лягати на тіла вже розстріляних людей. Після завершення розстрілу, який здійснювали з ранку до середини дня, могилу закопували.

Згідно з «Повідомленням про події в СРСР № 143» від 08.12. 1941 р. в Полтаві було розстріляно 599 душевнохворих, внаслідок чого стало можливо використовувати сільськогосподарську продукцію з присадибного господарства лікарні для постачання військових лазаретів. Водночас близько 200 пацієнтів із більш легкими діагнозами було залишено в лікарні для залучення їх до сільськогосподарських робіт. Близько, одяг, побутові речі, що залишилися від пацієнтів, були передані передусім військовим лазаретам, які були розташовані в місті.²⁵

Ключові питання розслідування

У ході попереднього слідства у справі, розпочатій Центральним відомством управління юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістських злочинів, були встановлені колишні члени зондеркоманди 46, яких підозрювали у скоєнні цього злочину. У 1962 р. справу передали до Відомства з розслідування націонал-соціалістських масових злочинів землі Північний Рейн-Вестфалія при прокуратурі Дортмунда.²⁶

Розслідування відбувалося протягом тривалого часу; частина підозрюваних, розуміючи тяжкість висунутих звинувачень, відкидала взагалі факти розстрілів, які суперечили би законам та звичаям війни, замовчувала або категорично спростовувала під час допитів свою участь у знищенні цивільного населення, зокрема і психічно хворих людей, намагалася применшити кількість загиблих. У лютому 1970 р. німецькі слідчі підготували обвинувальний акт у справі щодо Гюнтера Германа і ще 12 осіб — членів зондеркоманди 46, який згодом було направлено до суду. Загалом у справі було визначено 30 епізодів злочинів, скоєних на окупованій території Радянсько-

²⁴ Ibid, В 162/14472, Bl. 216.

²⁵ BAB, В 58/219, Ereignismeldung UdSSR № 143.

²⁶ BAL, В 162/3771, Bl. 133–134.

го Союзу. Обвинувачуваним інкримінували «...участь у розстрілах євреїв, комуністів, політичних комісарів та душевнохворих»²⁷ на території Української РСР, зокрема Вінницької, Кіровоградської, Полтавської та Сталінської областей.

Напередодні початку слухань справи в суді один із обвинувачуваних помер. 25 березня 1971 р. розпочався судовий процес над уже 12 обвинувачуваними. Участь і співучасть у знищенні пацієнтів психіатричної лікарні в Полтаві була інкримінована 9 особам. Основним відповідачем в епізоді щодо фізичного знищення психічно хворих пацієнтів лікарні в Полтаві був Фріц Брауне — на той час командир зондеркоманди 4б.

У ході досудового розслідування, а також судового процесу особливу увагу німецьких слідчих та суддів привернула низка питань щодо дій виконавців та співучасників злочину, причин знищення душевнохворих, їхньої кількості, фізичного та психологічного стану пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні.

Стосовно дій медичного персоналу було зазначено, що фактична співучасть головної лікарки Довгаль проявилася у приховуванні інформації про заплановане винищення пацієнтів. Німецький суд проаналізував покази радянського медичного персоналу, які надішли до Німеччини із СРСР у рамках міжнародної юридичної допомоги, і виділив такі потенційні способи порятунку життя ув'язнених: «...Переховування хворих, сприяння втечі, інформування родичів, а також місцевого населення...».²⁸ Водночас навряд чи можна переоцінювати можливості прояву солідарності з пацієнтами з огляду і на специфічність категорії жертв (багато з них були невиліковно хворі і, очевидно, ставали постійним джерелом психоемоційного, фізичного та матеріального навантаження для своїх родин), і на характер нацистського окупаційного режиму на окупованій території СРСР (наявність системи суворих заборон і надзвичайно жорстких санкцій з боку окупантів, які ставили під пряму загрозу життя людини в разі будь-якого їхнього порушення).²⁹

Важливим аспектом юридичної кваліфікації злочину був психічний і фізичний стан пацієнтів, ефект, що справили медичні препарати, які ввели хворим за допомогою ін'єкцій перед вивезенням. Під час допитів членів зондеркоманди Брауне і Зоммерфельда вони підкреслювали, що «... фізичний стан пацієнтів був абсолютно незадовільним», що «пацієнти були нездатні висловити своє бажання жити за допомогою опору й відчувати душевні муки».³⁰

²⁷ Ibid, В 162/18184, Bl. 1.

²⁸ Ibid, В 162/14472, Bl. 237.

²⁹ У цьому зв'язку показовою є ситуація, яку навіть теоретично складно уявити на окупованій території СРСР: в окупованих німцями Нідерландах люди, які допомагали родині єврейської дівчинки Анни Франк, авторки всесвітньо відомого «Щоденника», не були навіть заарештовані (Karel C. Berkhoff, *Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge: The Belknap press of Harvard university press, 2004), 85.

³⁰ VAL, В 162/14472, Bl. 233.

Для верифікації цієї версії підсудних було залучено покази радянських свідків, одержані в рамках юридичної допомоги після відповідних запитів німецької сторони до Генеральної прокуратури СРСР. У запитах містилися прохання надати матеріяли, що могли би мати юридично доказову силу в рамках процесів, які відбувалися в Німеччині. Ці матеріяли засвідчували, що частина пацієнтів, дізнавшись про можливий переїзд до Харкова, висловлювала радість з приводу обіцяного покращення умов перебування та харчування, тобто в них була наявна «...здатність до реакції, що відповідала ситуації».³¹

Суд також використав медичний висновок експерта у сфері психіатрії, доктора медицини, директора Рейнської земельної лікарні в Дюссельдорфі Генріха, який, зокрема, оцінив потенційний вплив лікарських засобів (скополаміну, кофеїну та камфори), які давали пацієнтам перед транспортуванням до місця розстрілу.³² На підставі цих матеріялів суд дійшов висновку, що принаймні певна частина жертв була здатна усвідомити, що відбувається, запідозрити загрозу життю й чинити опір, ускладнити чи перешкодити виконання розстрілу. Фактичний процес убивства було кваліфіковано як «болісний і жахливий».³³

Одним із ключових під час розгляду справи стало питання про кількість жертв злочину. Покази підсудного Брауне про загибель від 80 до 100 осіб були визнані судом недостовірними. Так само було визнано такими, що не відповідали дійсності, покази одного з головних звинувачуваних Зоммерфельда та співучасника злочину Хуппа, які оцінювали кількість жертв у діапазоні від 200 до 300 та від 100 до 120 пацієнтів відповідно. Як докази, що дозволяли припустити значно більшу кількість жертв злочину, розглядалися: розмір могили, у якій відбувалися розстріли пацієнтів, кількість залучених для здійснення розстрілу, конвоювання, охорони місця розстрілу членів зондеркоманди, число автомобілів, якими перевозили пацієнтів, а також кількість зроблених рейсів для транспортування хворих з лікарні до місця розстрілу.³⁴ У питанні щодо розміру могили суд виходив із показів членів команди, а також переданих німецькій стороні в рамках юридичної допомоги показів судмедекспертки Журавльової, яка була залучена після визволення Полтави від окупантів до роботи в Надзвичайній державній комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників. Як ключовий доказ суд розглядав «Звіти про події в СРСР», а саме той факт, що приблизну кількість жертв було визначено ще до знищення пацієнтів. Ґрунтуючись на порівнянні даних «Звітів про події в СРСР» №№ 135 та 147, суд визнав, що наведені в німецьких документах цифри достовірні й не були скориговані в бік збільшення.³⁵

³¹ Ibid, Bl. 231.

³² Ibid, Bl. 231.

³³ Ibid, Bl. 231.

³⁴ Ibid, Bl. 239.

³⁵ Ibid, Bl. 241.

Під час судового розгляду суд звертав увагу на мотивацію підсудних. Ключову роль тут відігравали покази самих підсудних, які наголошували на необхідності підпорядковуватися приписам, що надходили згори, і на загрозі суворої відповідальності в разі порушення наказу. Під час оцінки мотивів дій одного з головних обвинувачених Брауне суд констатував, що «...він як такий є переконаним прихильником націонал-соціалізму.... Однак із діями і планами вищого керівництва щодо знищення на Сході він ніколи не ідентифікував себе ані в своїх думках, ані в своїх бажаннях...».³⁶ Як аргумент на користь обвинуваченого було визнано той факт, що в Полтаві, попри наявний наказ, він вимагав ліквідувати не всіх психічнохворих.

Механізм міжнародної юридичної допомоги в розслідуванні обставин знищення душевнохворих у Полтаві

Важливим елементом слідства й суду у справі колишніх членів зондеркоманди 4b стало збирання додаткової доказової бази, для чого був використаний механізм міжнародної юридичної допомоги. Було здійснено 5 зарубіжних поїздок представників німецької юстиції, в ході яких було допитано 25 іноземних свідків, зокрема і в СРСР.³⁷

У відповідь на запит німецької сторони в 1971 р. Генеральна прокуратура СРСР передала органам юстиції ФРН витяги з протоколів допитів кількох колишніх співробітників Полтавської психіатричної лікарні, які в ході повоєнних процесів дали свідчення про знищення нацистами душевнохворих. Земельний суд у Дюссельдорфі, ознайомившись із цими свідченнями, звернувся до радянської сторони з проханням направити цих осіб до Дюссельдорфа для допиту як свідків. Як альтернативу німецька сторона розглядала варіант приїзду представників німецької юстиції у СРСР для того, щоб заслухати покази свідків про знищення душевнохворих.³⁸

Радянська сторона розробила комплекс заходів зі збирання додаткових доказів, що підтверджували факт знищення хворих. Зокрема, передбачалося виявити журнал обліку хворих, встановити осіб, допитати людей, які особисто спостерігали процес знищення хворих або ж їх транспортування з лікарні, а також родичів душевнохворих. Увагу було акцентовано на виявленні інформації про безпосередніх виконавців розстрілу: прізвища чи іменах осіб, які здійснювали розстріл, формі одягу, знаках розрізнення, словесному портреті керівників, кількості нацистів та ін. Звертали також увагу на необхідність порівняльної ідентифікації учасників розстрілів у період 1941 і 1942 рр. Окремо згадували про необхідність допиту судмедекспертів, а також лісника, які брали участь в ексгумації тіл поблизу села Пушкарівка й підписали про це акти.³⁹

³⁶ Ibid, Bl. 324.

³⁷ Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland (LA NRW R), Gerichte Rep. 456-2235, Bl.1.

³⁸ ГДА СБУ, ф. 11, спр. 1412, т. 2, арк. 26.

³⁹ Там само.

Проте реалізувати цей комплекс заходів вийшло лише частково. Знайти журнал обліку хворих в архіві не змогли, оскільки всі матеріали, що стосувалися діяльності лікарні до війни, було втрачено. Не виявлено також нікого з родичів хворих. Частина свідків, а також особи, які підписали акт про ексгумацію хворих, також померли. У той же час у травні-червні 1972 р. було допитано 7 колишніх співробітників лікарні, які були свідками вивезення душевнохворих на розстріл.⁴⁰ Протоколи цих допитів у червні 1972 р. було направлено до земельного суду в Дюссельдорфі.

Специфіка німецького судового провадження у той же час передбачала, що покази свідків враховувалися або в тому разі, якщо вони особисто були допитані в суді, або якщо їхній допит здійснювали німецькі слідчі.

Зважаючи на стан здоров'я допитаних свідків, виїзд їх до Німеччини був визнаний неможливим. Керівництвом управління КДБ у Полтавській області було запропоновано провести допит свідків у Києві. Особисту присутність представників німецької юстиції на місці розстрілу пацієнтів у 1941 р. (через відсутність там пам'ятного знака і запущений вигляд) і в 1942 р. (через неможливість встановити точне місце розстрілу), на думку представників управління КДБ в Полтавській області, було визнано небажаною.⁴¹ Для участі представників німецької юстиції в допиті радянських свідків слідчими судом присяжних при земельному суді Дюссельдорфа в жовтні 1972 р. було ініційовано виїзд до Радянського Союзу робочої делегації. До її складу увійшли три судді, захисники чотирьох обвинувачених у справі, судовий пристав і прокурор. Передбачалася їхня участь у допиті свідків щодо епізоду, пов'язаному з убивством душевнохворих у Полтаві, а також щодо епізоду, пов'язаному з убивством цивільного населення, переважно євреїв, в алебастрових штольнях в Артемівську.⁴² Генеральна Прокуратура СРСР у взаємодії з Генеральною Прокуратурою Української РСР організувала перебування та забезпечувала роботу членів делегації. Під час перебування членів делегації в Києві, куди вона прилетіла з Москви, в приміщенні Генеральної прокуратури України було проведено допит вісьмох свідків щодо обох епізодів. Допит дев'ятьох інших свідків виявився неможливим через їхню смерть або ж незадовільний стан здоров'я.

Як зазначалося у звіті про поїздку учасника делегації прокурора Менне, який представляв Центральне відомство з розслідування націонал-соціалістських масових злочинів при прокуратурі Дортмунда, німецькій стороні процесу було надано необмежене право ставити запитання. У ході допитів свідків, зокрема колишньої головлікарки Довгаль, вийшло уточнити, що «... не лише душевнохворі, а й допоміжний персонал були введені в оману щодо мети транспортування».⁴³ Загалом мета поїздки, яка полягала в допиті

⁴⁰ Там само, арк. 33–34.

⁴¹ Там сам, арк. 37–39.

⁴² Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Ludwigsburg (ZSt), GA 9–31/507, Bl. 2.

⁴³ ZSt, GA 9–31/507, Bl. 5–6.

радянських свідків, за визнанням німецької сторони була повністю досягнута. Було позитивно оцінено й діяльність співробітників радянських органів юстиції, які виявляли готовність надавати всебічну допомогу німецькій стороні.

У тексті вироку суд констатував, що в своєму рішенні він ґрунтується на показах не лише обвинувачених, але й радянських свідків, що їх було одержано в рамках юридичної допомоги.⁴⁴ З-поміж обвинувачених провадження стосовно шістьох осіб внаслідок поганого стану їхнього здоров'я було призупинено, одну особу виправдано, до різних строків тюремного ув'язнення за звинуваченням «у співучасті в убивстві» за різними епізодами було засуджено п'ятьох осіб. Максимальний термін — 9 років позбавлення волі — одержав Брауне за співучасть у вбивстві 1 133 осіб (8 епізодів), Герман одержав 7 років (4 епізоди, 160 осіб), Зоммерфельд — 6 років (2 епізоди, 899 осіб), Еберт — 5 років (2 епізоди, 603 особи), Хупп — 3,5 роки (3 епізоди, 615 осіб).⁴⁵ Чотири особи із засуджених восени 1941 р. брали участь у злочині стосовно пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні.

Другий розстріл душевнохворих у Полтаві

Попри знищення нацистами більшої частини пацієнтів, Полтавська психіатрична лікарня надалі працювала. Згідно з радянськими даними у липні 1942 р. представники німецьких окупаційних структур висунули адміністрації лікарні, в якій на той час було трохи більше 200 пацієнтів, вимогу підготувати списки хворих, що залишалися на лікуванні, вказавши характер хвороби та її давність. Усвідомлюючи, що зазначений захід не обіцяє нічого доброго, в окремих випадках лікарі вказали неправильні, не такі тяжкі діагнози, а також виписали деяких хворих. Решта мала бути вивезена. Родичі пацієнтів, підозрюючи, що на останніх чекає доля вбитих восени 1941 р. хворих, здійснили спроби забрати своїх родичів. Проте це не вийшло, оскільки доступ до лікарні було заблоковано. 135 пацієнтів лікарні (за іншими даними — 169 осіб)⁴⁶ були вивезені до місця розстрілу в ліс, що розташовувався вздовж дороги на Харків, на декількох автомобілях.⁴⁷ На місці хворі були змушені спуститися до підготовленої для них могили, де їх розстріляли з автоматів.

У листопаді 1961 р. кримінальна поліція землі Баден-Вюртемберг надіслала на адресу Центрального відомства управлінь юстиції земель Німеччи-

⁴⁴ BAL, BAL, B 162/14472, Bl. 219, 232–237.

⁴⁵ Christiaan F. Rüter, Dick W. de Mildt, Hrsg. *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen, 1945–2012*. Bd. 38 (Amsterdam: Amsterdam University Press; München: K. G. Saur Verlag, 2008), 158.

⁴⁶ Алексей Денек, Валентин Милявский и Сергей Насонов (1993), 40.

⁴⁷ Олег Дубина, «Трагедії Полтави: Гришкін (Гришків) ліс». <http://doa.in.ua/blog/1774-tragediji-poltavi-grishkin-lis.html>.

ни з розслідування націонал-соціалістських злочинів протокол допиту від 19 жовтня 1961 р. колишнього гауптвайхмайстера Карла Шюцмана. Під час війни він тривалий час перебував у Полтаві, проходячи службу в німецьких поліцейських органах у місті. У документі містилася інформація і щодо розстрілу в Полтаві влітку 1942 р. У своїх показах Шюцман розповів про випадки розстрілів у Полтаві, які відбувалися протягом 1942–43 рр.⁴⁸ Органи німецької юстиції порушили досудове слідство, були ідентифіковані й допитані колишні німецькі поліцейські в Полтаві. Один із них, Альфонс Бекер, який служив водієм, показав, що в серпні-жовтні 1942 р. він брав участь у перевезенні психічнохворих з лікарні під Полтавою до місця розстрілу. Під час допиту він зазначив, що транспортування хворих здійснювали 3 машини, загалом було вивезено приблизно 130 осіб. Вік пацієнтів як чоловічої, так і жіночої статі коливався від 10 до 65 років.⁴⁹ Проте Бекер не зміг назвати нікого зі співробітників СД, хто був би причетним до злочину. Справу було передано до прокуратури Вісбадена, де 1967 р. провадження за нею припинено. Бекер був єдиною особою, співучасть якої у здійсненні розстрілу душевнохворих було доведено. Водночас у постанові про припинення справи зазначалося, що «... підстав для того, щоб вважати, що він сам стріляв чи діяв якимось іншим способом, що суперечило би тому, що він показав, немає. Так само, як і немає доказів його участі в інших акціях...».⁵⁰

Слід зазначити, що другий розстріл пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні також став предметом кримінальної справи, яку розслідували радянські слідчі. Після визволення Полтави було засуджено кількох колишніх співробітників місцевої допоміжної поліції, які охороняли місце розстрілу.⁵¹ Однак свідчення цих поліцейських, що могли би сприяти розшукам нацистських злочинців, так і не були використані німецьким слідством та судом.

Висновки

Теоретичним підґрунтям знищення пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні став синтез нацистської ідеології та евгенічних уявлень, що дегуманізували низку категорій населення, зокрема й душевнохворих. В умовах війни вбивство пацієнтів, скоєне восени 1941 р. членами зондеркоманди 46 у взаємодії з німецьким військовим командуванням, було зумовлене не лише суто ідеологічними, але й прагматичними чинниками і стало своєрідним додатковим воєнним заходом. Його реалізація сприяла забезпеченню потреб вермахту в продовольчому постачанні.

Обставини скоєного нацистами злочину в Полтаві стали предметом розслідування не лише радянської, але й німецької юстиції. Найбільш значу-

⁴⁸ ВАР, В 162/4048, Вл. 9.

⁴⁹ Ibid, Вл. 62.

⁵⁰ Ibid, Вл. 227–228.

⁵¹ Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 17547, арк. 219–221, 414.

щим з огляду на кількість обвинувачених та репрезентативність доказової бази став процес стосовно членів зондеркоманди 4б, що відбувався протягом 1971–73 рр. у Дюссельдорфі. Матеріали досудового та судового слідства, що їх розглянув німецький суд, дозволили встановити обставини скоєних нацистами на окупованій території України масових убивств, зокрема й душевнохворих людей, встановити коло осіб, причетних до кожного з епізодів злочинів, визначити ступінь їхньої участі та співучасті. Суд здійснив також аналіз дій персоналу лікарні, зокрема головної лікарки, яку було засуджено радянським правосуддям за звинуваченням у пособництві. Увагу суду в ході розгляду вбивства пацієнтів у Полтаві привернули питання мотивів злочину, кількості вбитих пацієнтів, стану душевнохворих.

Для збирання додаткової інформації, верифікації даних, що їх збирало слідство, суд активно використав механізм міжнародної юридичної допомоги, зокрема й із радянської сторони. Попри породжені «холодною війною» стереотипи, істотні відмінності судочинства в СРСР та Німеччині, справа із розслідування злочинів членів зондеркоманди 4б, зокрема вбивства душевнохворих у Полтаві, стала одним із небагатьох прикладів достатньо успішної взаємодії двох юридичних, а отже, і політичних систем у резонансній сфері переслідування нацистських злочинців. Водночас стосовно значної частини обвинувачених уже на стадії судового процесу провадження було призупинено з огляду на погіршення стану їхнього здоров'я, що дозволило їм уникнути судового вироку та покарання.

Менш вдалим стало розслідування німецькою юстицією обставин знищення пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні влітку 1942 р. Це було зумовлено складнощами з виявленням причетних до розстрілу. Свою роль, очевидно, відіграла відсутність взаємодії між німецькою та радянською сторонами, тим більше якщо врахувати, що розслідування цього злочину радянською стороною вже в період 40-х рр. дозволило виявити та покарати частину винуватців з-поміж місцевих колаборантів.

Вивчення обставин знищення душевнохворих на території України, введення до обігу нових джерел, аналіз слідчих і судових практик щодо нацистських злочинців і колаборантів не вичерпує кола проблем, пов'язаних із долею цієї групи нацистських жертв. Важливу роль відіграє також готовність держави та суспільства, усвідомлюючи небезпеку соціальної інженерії та інтолерантності, інтегрувати цю категорію жертв Другої світової війни в український історичний та суспільний дискурс.

Dmytro Tytarenko
**Crime and (no)punishment: The killings of Poltava
Psychiatric Hospital patients and the German courts**

Dmytro TYTARENKO — PhD, professor, Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kryvyi Rih, Ukraine. titarenko_tit@ukr.net

Preliminary calculations show that during the period of Nazi occupation in the territory of Ukraine, no fewer than 8,500–9,000 patients of psychiatric hospitals and wards were killed. In terms of numbers of victims, one of the most massive cases involved the patients of the Poltava Psychiatric Hospital.

This article, based on materials from German archives, examines the trial in Germany of Nazi crimes against mentally disabled persons in Poltava. The prosecution of these crimes was carried out not as a separate indictment but as part of the investigation of a series of mass murders in the occupied territory of the USSR. The main evidence consisted of witness testimony that was given during the trial and also expert opinions collected by investigative bodies in Germany and abroad, as well as numerous historical documents, both published and unpublished. The materials examined and assessed by the German court permit us to reconstruct the general points of Nazi policy on the mentally disabled, establish the circumstances of the crimes, and identify some of the participants and co-participants in the killing of patients. The German court paid special attention to the numbers of victims, motivations of the criminals, and the physical and psychological condition of the mentally disabled patients, which affected the legal classification of the crimes. It is noted that during the trial, the prosecution of some of the accused was halted due to their worsening state of health; this allowed them to avoid punishment for murders committed in the occupied territories of the USSR.

This article also focuses on the cooperation between the German and Soviet justice systems, which aimed to provide the German side with additional information concerning the circumstances and perpetrators of the crimes. Despite the stereotypes established by the Cold War and the existence of numerous restrictions on the German investigators, this case became one of the few examples of comparatively successful interaction between the two legal—and, therefore, political—systems in the sensitive area of bringing Nazi criminals to justice.

Keywords: Nazi occupation, Poltava Psychiatric Hospital, mentally disabled patients, Sonderkommando 4-b, criminal prosecution, legal cooperation, trial evidence.

Bibliography

Basic historical narrative of the Babi Yar Holocaust Memorial Center. Charity organisation “Charity Fund Babi Yar Holocaust Memorial” / team of authors; Karel Berkhoff (chair). Kyiv, 2018. <http://api.babiyar.org/uploads/files/fund/ff5be4721f4ef9d0cee21b34e17e8c05.pdf>.

Berkhoff, Karel C. *Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule*. Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap press of Harvard university press, 2004.

Bubennov, Mikhail. *Belaia bereza*. M.: Goslitizdat, 1953.

Deneko, Aleksei, Miliavskii, Valentin i Nasonov, Sergei. *Ocherki istorii Poltavskoi oblastnoi psikhiatricheskoi bol'nitsy (1803–1993 gg.)*. Poltava: B.i., 1993.

Dubyna, Oleh. “Tragedii Poltavy: Hryshkyn (Hryshkiv) lis”. <http://doa.in.ua/blog/1774-tragediji-poltavi-grishkin-lis.html>.

Fedotov, Dmitrii. “O gibeli dushevnobol'nykh na territorii SSSR, vremenno okkupirovannoi fashistskimi zakhvatchikami v gody Velikoi Otechestvennoi voiny”. *Voprosy sotsial'noi i klinicheskoi psikhonevrologii*, 12 (1965): 443–459.

Grinchenko, Gelinada, Al'bert Venher. “Masove znyshchennia patsientiv Ihref'koi psykhiatrichnoi likarni vprodovzh 1941–43 rr.: tsyfry, liudy, doli”. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu im. V. N. Karazina. Seriiia “Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky”*, Vyp. 23 (Kharkiv, 2016): 60–69.

Kinofil'm “Sud'ba”, video. <https://cinema.mosfilm.ru/films/35409/>

Krausnick, Helmut. *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskriegs 1938–1942*. Stuttgart: Fischer Taschenbuch Verlag, 1989.

Kuznetsov, Anatolii. *Babii Iar. Roman-dokument*. M.: Sovetskii pisatel'; Olimp, 1991.

“Nimets'ko-fashysts'kyi okupatsiyni rezhym na Ukraini”, *Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. K.: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 1963.

Penter, Tanja. Vergessene Opfer von Mord und Missbrauch: Behindertenmorde unter deutscher Besatzungsherrschaft in der Ukraine (1941–1943) und ihre juristische Aufarbeitung in der Sowjetunion. *Journal of Modern European History*, Vol. 17 (3), (2019): 353–376.

Petriuk, Petr i Petriuk, Aleksandr. “Psikhiatriia pri natsizme: rasstrel nemetskimi okkupantami patsientov Saburovoi dachi. Soobshchenie 8”. *Psikhichne zdorov'ia*, 4 (2012): 109–115. <http://www.psychiatry.ua/articles/paper416.htm>.

Petriuk, Petr i Petriuk, Aleksandr. “Psikhiatriia pri natsizme: ubiistva dushevnobol'nykh na vremenno okkupirovanykh territoriiakh SSSR”. *Psikhichne zdorov'ia*, 1 (2012): 88–92. <http://www.psychiatry.ua/articles/paper409.htm>.

Pohl, Dieter. *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH, 2011.

Proskurin, Petr. *Sud'ba*. M.: Sovetskaia Rossiia, 1975.

Rüter, Christiaan F., Mildt, Dick W. de, Hrsg. *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen, 1945–2012*. Bd. 38. Amsterdam: Amsterdam University Press; München: K. G. Saur Verlag, 2008.

Struve, Kai. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015.

Tytarenko, Dmytro. "Medizinische Betreuung und nationalsozialistische Krankenenmorde in der Ukraine unter der deutschen Okkupation". In *Diskriminiert-vernichtet-vergessen. Behinderte in den Sowjetunion, unter nationalsozialistischer Besatzung und im Ostblock 1917–1991*, 355–372. Hrsg. von Alexander Friedman und Rainer Hudemann. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016.

Vasil'ev, Valerii, Podkur, Roman, Gal'chak, Sergei, Bairau, Ditrikh, Vainer, Amir, sost. *Zhizn' v okkupatsii. Vinnitskaia oblast'. 1941–1944 gg*. M.: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN), 2010.

Archives

AUSBU PO — Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Poltav'skii oblasti.

BAB — Bundesarchiv, Berlin.

BAL — Bundesarchiv, Ludwigsburg.

HDA SBU — Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy.

LA NRW R — Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland.

ZSt — Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Ludwigsburg.